

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی
دانشکده‌ی علوم و تحقیقات اسلامی

تاریخ کردستان در دوره‌ی ممالیک بصری (648-784 ق)

نگارش:

جمال قریشی

استاد راهنما:

دکتر ولی‌الله برزگر کلیشمی

استاد مشاور:

دکتر محسن بهرام‌نژاد

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی تاریخ و تمدن ملل اسلامی

مهرماه 1389

چکیده

کردها از زمان‌های بسیار قدیم به دلایل گوناگونی از جمله همجواری کردستان با سرزمین شام و کسب موقعیت‌های بهتر علمی، اداری، نظامی و... به صورت پراکنده و بعضی اوقات گروهی به شام و از آنجا به مصر مهاجرت کرده‌اند. در دوره‌ی ممالیک با جلب اعتماد آن‌ها و نشان دادن شایستگی و لیاقت از خود به تشکیلات نظامی و اداری آنها وارد شدند و به مناصب بالایی دست پیدا کردند و در کنار آن از حوزه‌ی علم و دانش و فرهنگ هم غفلت نکرده و در این زمینه به مدارج بالایی دست یافتند.

پایان‌نامه‌ی حاضر پژوهشی است در مورد علل مهاجرت کردها به مصر و شام و نقش‌آفرینی کردها در دوره‌ی ممالیک بحری (648-784ق) در زمینه‌های نظامی، اداری، سیاسی، فرهنگی و علمی، که شامل یک مقدمه، سه فصل، نتیجه‌گیری و فهرست منابع می‌باشد. در فصل اول ریشه‌های تاریخی حضور کردها در مصر و شام و علل مهاجرت‌هایشان به این سرزمینها بررسی شده است که در خلال این فصل می‌توان به اختصار با فعالیت‌های علمی، فرهنگی و سیاسی کردها در دوره‌های قبل از ممالیک بحری نیز آشنا شد. فصل دوم در سه بخش تنظیم شده است؛ در بخش اول نقش‌آفرینی کردها در سپاه ممالیک در جریان جنگ‌های ممالیک با مغولان و صلیبیان به تصویر کشیده شده است، در بخش دوم به حضور کردها در تشکیلات نظامی و مراتب و درجات نظامی آن‌ها، اشاره شده است، در بخش سوم نیز حضور مؤثر کردها در تشکیلات اداری ممالیک و جایگاه آن‌ها و مراتب بالایی که به آن دست یافته‌اند، بررسی شده است. در فصل سوم، نقش‌آفرینی کردها در حوزه‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی مصر و شام بررسی شده است که به تناسب موضوع این فصل هم در سه بخش به توصیف فعالیت‌های عمرانی کردها، فعالیت علمی و فرهنگی آنها در جامعه‌ی شام و مصر و همچنین تاثیر آن‌ها در حیات علمی آن دوران، اختصاص یافته است.

کلیدواژه‌ها: کردها، ممالیک بحری، مصر و شام، تشکیلات اداری و نظامی ممالیک، قضاوت، تدریس.

فهرست مطالب

1	فصل اوّل: کلیّات
1	- مقدمه
3	- طرح مساله
4	- سوال‌های اصلی تحقیق
5	- فرضیه‌های اصلی تحقیق
5	- روش تحقیق
5	- سوابق پژوهشی
6	- بررسی منابع
18	فصل دوم: ریشه‌های تاریخی وجود کردها در مصر و شام و علل مهاجرت‌هایشان
19	علل مهاجرت کردها به سرزمین‌های مصر و شام
20	1- عامل همسایگی و همجواری بودن
24	2- بقایای ایوبی‌ها در مصر
26	3- حمله‌ی مغول
28	4- جهاد بر ضد صلیبی‌ها
31	5- بدست گرفتن مناصب سیاسی و دینی
35	6- طلب علم و تجارت
42	فصل سوم: نقش آفرینی کردها در تشکیلات نظامی و اداری ممالیک
43	دورنمایی کلی از تشکیلات ممالیک
45	1- جایگاه کردها در تشکیلات نظامی ممالیک
45	- فرماندهان هزاری و امیران صدی
45	- امیر هزاری
46	- امیر پانصدی
46	- امیران طبلیخانه
47	الف - امیران طبلیخانه ایوبی
49	ب - امیران طبلیخانه کورانی
52	- امیران دهی
53	- اجناد حلقه
55	- والی
55	- والی قلعه
56	- والی قاهره
58	- ولایت شهرهای دیگر
61	- امیران طبردار

63	- امیر مهماندار .....
63	- امیر آخور .....
64	- امیر جاندار .....
65	- أستاذ الدار .....
66	- حاجب الحجاب .....
68	- خازندار (خزانه‌دار) .....
69	-2- کردها در سپاه ممالیک .....
73	نقش‌آفرینی کردها در سپاه ممالیک .....
73	- نبرد عین جالوت: .....
77	- نبرد حمص در سال 659 ق .....
78	- نبرد سیس در سال 673 ق .....
79	- نبرد ابلستین در سال 676 ق .....
80	- نبرد دوم حمص در سال 680 ق .....
83	- کردها در جنگ‌های غازان با ملک ناصر .....
86	- نبرد رحبه در سال 712 ق .....
88	نقش‌آفرینی کردها در نبردهای بین ممالیک و صلیبیان .....
92	3 - جایگاه کردها در تشکیلات اداری و سیاسی ممالیک .....
92	- نیابت سلطنت .....
95	- وزارت .....
98	- قضاوت .....
99	الف - قاضی‌القضات .....
107	ب - وظایف قضایی دیگر .....
116	- شاد الدواوین (رئیس دیوان‌ها) .....

فصل چهارم: نقش‌آفرینی کردها در حوزه‌های اجتماعی، علمی و فرهنگی .....

117	1- فعالیت کردهادر زمینه‌ی ساخت تاسیسات علمی اجتماعی .....
118	- مساجد .....
120	- مدارس .....
125	- بیمارستان .....
127	2- فعالیت‌های علمی و فرهنگی کردها .....
127	- تدریس و اعاده .....
143	- خطابه .....
148	3- نقش‌آفرینی کردها در حیات علمی در دوره‌ی ممالیک .....
148	الف - علوم دینی .....
148	- علوم قرآنی .....
148	- علم قرائت .....
152	- علم تفسیر .....

153	.....	علم حدیث
169	.....	علم فقہ
175	.....	ب - علوم غیر دینی
175	.....	تاریخ و جغرافیا
178	.....	ادبیات زبان عربی
180	.....	علم طب
182	.....	علم حساب
183	.....	نتیجہ گیری
184	.....	فہرست منابع

فصل اول

کلیات

مقدمه

تدوین تاریخ گردها، افزون بر ارتقای آگاهی تاریخی آنان، از یک سو به تقویت غنای فرهنگی ایران به عنوان کشوری که گردها و دیگر اقوام سده‌هاست در آن همدلانه و برادرانه در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند کمک خواهد کرد و از دیگر سو بر زوایای تاریک و پرفراز و نشیب فرهنگ و تمدن اسلامی پرتو خواهد افکند و نقاط تاریک و مبهم آن را بر ما روشن خواهد کرد.

پرداختن به تاریخ اسلامی گردها در دوره‌ی ممالیک یعنی در فاصله‌ی بین حمله‌ی مغول و تاسیس امپراطوری عثمانی از طرف محققین گُرد و غیرگُرد مورد اهمال و سستی قرار گرفته و کمتر به آن توجه شده است در حالی که تاریخ گردها در این دوره به دلیل فعالیت‌های بسیارشان در زمینه‌های نظامی، سیاسی، علمی و... بسیار حایز اهمیت می‌باشد و از طرف دیگر این دوره پیوند دهنده‌ی تاریخ گردها در قرون وسطی با تاریخ معاصر است.

بازسازی تاریخ گردها، دشواری‌های خاص خود را دارد؛ چه این امر مستلزم کاوش در منابعی است که نه برای این قوم و نه درباره‌اش نوشته‌اند و همین امر سبب شده بخش عظیمی از گذشته‌ی آنان مغفول گذاشته و فقط در جریان نقل گزارشات تاریخی به آن اشاراتی شده است. این خلاء عظیم، پژوهشگر را با سیل انبوهی از گزارش‌های منقطع روبرو ساخت که به زحمت می‌توان از دل آن‌ها جریانی مستمر و به هم پیوسته ساخت. اشخاص تاثیرگذار حوادث دوره‌ی مورد بحث که در جریان گزارشات تاریخی آن دوره به آنها اشاره شده، به ندرت بحثی از گُرد بودن آن‌ها شده است، لذا نگارنده با توجه به این نواقص و کمبودها ابتدا سعی کرد با توجه به القاب آن‌ها و انتساب آن‌ها به قبیله‌ای خاص یا مکانی خاص، گُرد بودن آن‌ها را احراز کند، سپس گزارشات منقطع را از منابع مختلف در مورد شخصیت‌های گُرد در مصر و شام کنار هم جمع کند و تصویری به هم پیوسته از آن‌ها ارائه دهد.

همسایگی بزرگ‌ترین و مهم‌ترین عامل برای حضور گردها در بلاد شام است، با این وصف نمی‌توان سرآغاز و زمانی برای شروع مهاجرت گردها به مصر و شام در نظر گرفت، مراجعه به منابع تاریخی مشخص می‌کند که این مهاجرت‌ها از قرن پنجم به بعد، به ویژه با آغاز جنگ‌های صلیبی

و سپس حمله‌ی مغول به سرزمین شام، شدت گرفت و از آن‌جا به مصر رفتند. کردها در عصر فاطمیان به صورت گسترده در مصر حضور داشته‌اند به گونه‌ای که بعد از برپایی دولت ایوبیان به چهره‌های تاثیرگذار در مصر تبدیل شدند.

عمده‌ترین شکل حضور کردها در مصر و شام به صورت نظامی در سپاه ایوبی بود. پس از سقوط ایوبیان سلاطین مملوکی کردها را که دارای تجارب و قابلیت‌های فراوان جنگی بودند، به لشکر خود وارد کردند. کردها مدارج ترقی را در تشکیلات نظامی و اداری آن‌ها پیمودند و به مناصب بالایی دست یافتند و در جنگ‌های ممالیک با صلیبی‌ها و مغولان، نقش بسیار مؤثری ایفا کردند.

فعالیت نظامی کردها در ابتدا و به خصوص در دوره‌ی ایوبیان پررنگ‌تر از فعالیت و حضور آن‌ها در سایر زمینه‌ها بود، اما هنگامی که از لحاظ سیاسی قدرت پیدا کردند، فرصت بیشتری برای حضور آن‌ها در سایر زمینه‌ها از جمله فرهنگ و تمدن فراهم شد و به فعالیت و نقش‌آفرینی پرداختند. علاوه بر خاندان ایوبی، شخصیت‌ها، خانواده‌ها و طوایف گرد دیگری در این زمینه‌ها به شهرت رسیدند.

کردها اعتماد سلاطین مملوکی را جلب کردند و افزون بر مدارج نظامی، مناصب اداری و دیوانی مهمی به آن‌ها واگذار شد به طوری که تا مرحله‌ی به دست گرفتن منصب نیابت سلطنت که از مهم‌ترین مناصب اداری دوران ممالیک و جانشین سلطان بود، پیش رفتند. ناگفته نماند که ممالیک تجربه‌ی کافی را برای اداره‌ی مملکتی با این وسعت نداشتند، بنابراین ناچار بودند به کسانی که قبلاً بر سرکار بودند (ایوبیان) اعتماد کنند و از تجربه‌ی آن‌ها برای اداره‌ی حکومت، بهره‌گیرند.

تحصیل و کسب علم و دانش اندوزی یکی دیگر از دلایل مهاجرت کردها به مصر و شام بوده است که در این زمینه نیز به موفقیت‌هایی درخور توجه به دست آوردند. علمای گرد به مدد دانش‌های زیادی که در زمینه‌ی فقه اسلامی پیدا کردند، قضاوت اکثر شهرها و مناطق مصر و شام را بدست گرفتند و به تدریس در مدارس مصر و شام مشغول شدند، چنان‌که تعداد مدرسین گرد

در دوره‌ی مورد بحث به حدود 36 نفر می‌رسد که بزرگانی چون: امام نووی و حافظ دمیاطی نزد آن‌ها به تحصیل علم پرداخته‌اند. زنان گُرد نیز دوشادوش مردان در زمینه‌های مختلف علمی به‌خصوص در زمینه‌ی علم حدیث و ساخت مدارس حضوری فعال داشتند.

• طرح مساله

پایان‌نامه‌ی حاضر پژوهشی است درباره‌ی گُردهای از سال 648 تا 784 ق یعنی دوره‌ی حکومت ممالیک بحری در مصر و شام. بحث درباره‌ی ورود گُردها به مصر و شام و علل مهاجرت‌هایشان در زمان‌های قبل از دوره‌ی مورد بحث در آغاز این نوشته ضروری به نظر می‌رسد.

بر پایه‌ی گزارش‌های معتبر تاریخی در منابع اولیه، طوایف و گروه‌های مختلف گُرد نقش بارزی در پیشبرد دین اسلام و فرهنگ و تمدن آن در مقاطع مختلف تاریخی ایفا نموده‌اند. گُردها به علت ظلم و تعدی کارگزاران امپراطوری ساسانی، با آغوش باز فاتحان مسلمان صدر اسلام را پذیرا شدند و به دین اسلام گرویدند. آنها بعدها در سرزمین‌های غربی خلافت اسلامی در برابر مهاجمان صلیبی ایستادگی نمودند و در کنار سایر اقوام، جهان اسلام را از خطر صلیبیان رهایی بخشیدند. به رغم نقش اثرگذار طوایف گُرد در تاریخ، فرهنگ و تمدن جهان اسلام، تحقیقات شایسته، آکادمیک و جامعی در این باره صورت نگرفته است، لذا بررسی همه جانبه‌ی تاریخ گُردها در گستره‌ی تمدن اسلامی و در مقاطع مختلف تاریخی، افزون بر ارتقای آگاهی تاریخی نسبت به آن‌ها، نقش موثری در ایجاد انسجام و یکپارچگی فرهنگی در بین اقوام مختلف جهان اسلام را به دنبال خواهد داشت. نقش گسترده و بارز گُردها در حوادث تاریخی و فرهنگی سرزمین‌های مصر و شام در دوره‌ی حاکمیت ایوبیان و ممالیک، این بخش از تاریخ گُردها را برجستگی خاصی بخشیده و بررسی تحلیلی آن را امری اجتناب‌ناپذیر نموده است. اخراج صلیبی‌ها از سرزمین‌های اسلامی و مقاومت

در برابر مغول‌ها و شکست آن‌ها توسط ممالیک مصر دو پیروزی سرنوشت‌ساز برای تمدن اسلامی هستند که اهمیت آن، بررسی این دوره از تاریخ را ضروری می‌کند.

حمله‌ی مغول به بغداد برای گردان بسیار گران تمام شد. قرار گرفتن گُردستان بر سر راه مغولان مهاجم، گردان را حتی اگر انگیزه‌ی رویارویی هم نداشتند، ناگزیر وارد جنگ می‌کرد. مغولان بر سر راه خویش مزارع و شهرهای گردنشین از جمله کرمانشاه را ویران کردند و حکام محلی گرد از جمله حسام‌الدین عکه حاکم گردان گوران را نابود کردند و مردمان گرد را قتل و عام یا آواره کردند، چنان‌که گردان شهرزور مجبور به ترک وطن و مهاجرت به شام و مصر شدند. العینی در عقدالجمان گزارش کرده که چهارهزار نفر از اکراد شهرزور همراه امیر بهاء‌الدین یعقوب شهرزوری معروف به "امیرالاکراد" به سوی مصر و شام رفتند و به ممالیک بحری پیوستند، طوری‌که شهرزور تقریباً خالی از سکنه شد. از سوی دیگر کردها به انگیزه‌ی دینی - سیاسی یا برای تحصیل و تدریس علوم دینی به مصر و شام می‌رفتند و در بخش‌های قضایی و نظامی ممالیک حضور چشم‌گیری پیدا کردند، برای مثال خانواده‌ی شهرزوری امثال قاضی کمال‌الدین شهرزوری، قاضی محی‌الدین شهرزوری، قاضی ابوالثناء شهرزوری و... منصب قضاوت در مناطق مختلف شام را برعهده داشتند. گزارش‌های تاریخی همچنین حاکی از آن است که کردها نقش مهمی در پیروزی سپاه ممالیک بر مغولان در نبرد سرنوشت‌ساز "عین جالوت" ایفا کردند. در تحقیق حاضر علل این مهاجرت‌ها، تاریخ سیاسی و فرهنگی کردها پس از اقامتشان در مصر با تکیه بر محدوده‌ی تاریخی ممالیک بحری، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

• سوال‌های اصلی تحقیق

1- علل مهاجرت کردها به مصر و شام چه بوده است؟ کردها چه نقشی در مسائل فرهنگی و تمدنی مصر داشته‌اند؟

2- کردها در سپاه ممالیک از چه جایگاهی برخوردار بوده‌اند؟

3- چه قبایلی از کردها در مصر حضور داشته‌اند؟

• فرضیه‌های اصلی تحقیق

- 1- کردها پس از حضور مغول در عراق و تحت فشار قرار گرفتن از سوی آن‌ها مجبور به مهاجرت به سرزمین مصر و شام شدند.
- 2- کردها در زمینه‌های فرهنگی در مصر و شام (نظیر تأسیس مدارس، تدریس در مدارس مهم، تالیف کتاب‌های مختلف) نقش موثری داشته‌اند.
- 3- کردها در مناصب گوناگون سپاه ممالیک حضور مؤثر داشته‌اند.

• روش تحقیق

این پژوهش بر اساس روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. نگارنده مانند سایر روشهای تحقیق، اقدام به شناخت مسأله و تعریف آن، تدوین فرضیه، گردآوری اطلاعات بر اساس روش منابع مکتوب، تنظیم و طبقه بندی اطلاعات، تجزیه و تحلیل و نتیجه گیری نموده است. در این پژوهش سعی شده است با استفاده از منابع مختلف مکتوب اعم از تواریخ عمومی، فرهنگ‌نامه‌ها، تراجم، طبقات و... اطلاعات پراکنده‌ی مربوط به کردها جمع‌آوری، مقایسه و در قالبی منطقی ترکیب و چهره‌ای نزدیک به واقعیت، از تاریخ آن دوران بازسازی و عرضه شود.

• سوابق پژوهشی

تا کنون پژوهش مستقلی در این خصوص انجام نگرفته است ، اما درباره مقاطعی از تاریخ سیاسی اجتماعی کردان ، تحقیقاتی در قالب پایان نامه و کتاب انجام شده است. از جمله می توان به این موارد اشاره کرد: 1- « تاریخ کردان در جزیره » تالیف امید بهرامی نیا 2- « کردان از سقوط بغداد تا پایان حکومت ایلخانان » تالیف جلیل بهرامی نیا عنوان دو پایان نامه شبیه به موضوع اینجانب در دوره های قبل هستند که در دانشگاه تهران کار شده اند. 3- کتاب شرفنامه ی امیرشرف خان بدلیسی که در سال 1005 ق نگارش آن به اتمام رسیده از مهمترین و کهن ترین کتابهای است که توسط خود کردان نوشته شده است. 4- مدخل « کردان ، کردستان » دایرة المعارف اسلام تالیف ولادیمیرمینورسکی از مهمترین پژوهشهای است که در این زمینه انجام گرفته است 5- «الاکراد فی عهد عماد الدین زنگی » تالیف دکتر محمد فتحی 6- «دولت ایوبیان » تالیف سهیل طقوش 7- آثار خاورشناسانی همچون آیالون (David Ayalon) و بوریس جیمز (Boris James) نیز در این زمینه شایان ذکر است. 8- اخیرا در دانشگاه شیکاگو کرسی ممالیک شناسی تاسیس شده که تحقیقات ارزشمندی راجع به تاریخ کردها در این دوره انجام داده است.

• بررسی منابع

از جمله علومی که در دوره ی ممالیک از تحرک و پویایی باز نایستاد و حتی رونق داشت ، دانش تاریخ بود. کتابهای تاریخی این دوره به استثنای صحیح الاعشی و کتاب التعریف بالمصطلح الشریف ، تالیف ابن فضل الله عمری به شیوه ی سالشماری تدوین شده اند . در این شیوه شرح حوادث هر سال از ماه محرم شروع می شود و با ماه ذی حجه پایان می پذیرد . همچنین در ضمن ذکر هر واقعه به روز وقوع آن در ایام هفته و ماه اشاره می شود. اغلب مورخان این دوره به علوم ادبی اشتغال داشته و از صرف و نحو و بلاغت عربی بهره ی فراوان برده اند و با این وجود آثار آنان از نظر ادبی و شیوه نگارش تفاوتهای چشمگیری با هم دارند . شاید بتوان این تفاوت در سبک

نگارش را به حضور اقوام و ملیت‌های مختلف از جمله ترک ، کرد و عرب و... در جامعه ی آن زمان مصر، ربط داد.

در این بخش از تحقیق به صورتی اجمالی ، اصلی ترین منابع مورد استفاده در این پژوهش را معرفی و بررسی می کنیم:

• تاریخ های عمومی

"تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام" یکی از کتاب‌های ذهبی (د747 ق) است که از مراجع اصلی نگارنده بوده است. این کتاب بر اساس طبقاتی تدوین شده که هر طبقه شامل یک دوره ی ده ساله است. ذهبی در آغاز هر سال به ذکر حوادث تاریخی آن سال پرداخته و در پایان هر دهه، شرح حال همان طبقه را به ترتیب حروف الفبا عرضه کرده است. شرح حال بیشتر علمای گُرد در دوره ی زمانی بین سال‌های (651-680 ق) قرار می‌گیرد. ذهبی معلومات تاریخی را بر پایه ی توجه به تخصص علمی خود ارائه می کند، به همین دلیل مشاهده می‌کنیم که بیشترین سطور کتاب را شرح حال محدثان و حافظان، به خود اختصاص داده است. در بین این اسامی تعدادی از محدثین گُرد هم وجود دارند که ذهبی اطلاعات ارزنده ی مانند کنیه، لقب و گاه‌گاهی سال وفات آن‌ها را به دقت بیان کرده است، به طوری که ما را با بسیاری از آن‌ها در مصر و شام آشنا می‌سازد.

"المختصر فی اخبار البشر" از ابوالفداء ایوبی (د732 ق) به دلیل معاصر بودن مؤلف آن با بسیاری از وقایع، معلومات آرایه شده از دقت بالای برخوردار می‌باشد. آنچه اهمیت این کتاب را دو چندان می‌کند این است که نویسنده ی آن خود از شخصیت‌های گُردی بوده که در دوره ی ممالیک در بدنه ی حکومت قرار داشته است . وی به تناسب در کتابش به فعالیت‌های تمدنی ای که در مدت ولایتش در حماه انجام داده ، اشاره می‌کند.

"البدایه و النهایه" از ابن کثیر (د774 ق) تاریخ عمومی و مشتمل بر داستان آفرینش از

ابتدای خلقت تا عصر ممالیک و آخرین جنگ‌های صلیبی و یورش مغولان است. ابن کثیر در ذیل حوادث تاریخی کتاب، مانند کتب و فیات و طبقات عمل کرده و به شرح حال رجال و اشخاص مؤثر و مهم در هر واقعه‌ی تاریخی بر طبق سال پرداخته است. بخش آخر کتاب به دلیل اینکه ابن کثیر شاهد عینی بسیاری از وقایع به خصوص در دمشق بوده، از اهمیت بالایی برخوردار است در این پایان‌نامه از لحاظ تمدنی مانند بخش‌های اداری، قضایی و تدریس که ابن کثیر به آن توجه داشته استفاده‌ی زیادی شده است. در این کتاب اطلاعاتی منحصر به فرد در مورد بعضی از علمای کُرد و نسب آن‌ها وجود دارد زیرا ابن کثیر مانند بعضی از مورخان فقط به روایت محض بسنده نمی‌کند بلکه حوادث و قضایا را تحلیل می‌کند.

"السلوک لمعرفةً دول الملوک" از مقریزی (د845 ق) از جمله منابع اصلی برای این

پایان‌نامه است. علی‌رغم اینکه نویسنده‌ی این کتاب معاصر حوادث دوره‌ی مورد بحث نبوده، ولی به سبب تحقیقات زیادی که انجام داده و منابع فراوانی که در اختیار داشته، معلومات تاریخی مفیدی به دست داده است. این کتاب از لحاظ اینکه بر خلاف کتابهای معاصر خودش در درجه‌ی اول قبل از شام به مصر پرداخته، اهمیت دارد. مقریزی حوادث را به شیوه‌ی سال‌شمار تنظیم کرده است به همین خاطر این کتاب از نقص کتاب‌های سال‌شمار که حوادث پیوسته را منقطع می‌کنند مستثنی نبوده است و همین عامل باعث شده که به فعالیت‌های اداری شخصیت‌های کرد در ضمن حوادث هر سال بسنده کند که در مورد آنان کُرد اطلاعات ناقصی آرایه و فقط و لذا مشاهده می‌کنیم، اطلاعات مربوط به والیان کُرد به صورت منقطع در بین حوادث سال‌های متعدد پراکنده شده است.

"زبدۀ الفکرۃ فی تاریخ الهجرة" تالیف رکن‌الدین بیبرس منصورى دوادار (د725 ق).

منصورى از رجال دیوانی برجسته‌ی دولت مملوکی است که در بسیاری از حوادث سیاسی - نظامی حضور داشته و قریب ده سال عهده‌دار ریاست دیوان انشاء و رسائل بوده است. مهم‌ترین اثر او

تاریخ عمومی زبده الفکره در 11 جلد است که جلد آخر آن شامل چکیده‌ی حوادث سالهای 650 تا 709 هجری می‌باشد او در ابتدای هر سال حوادث گوناگون را به صورت فشرده گزارش می‌کند و سپس به ذکر وفیات می‌پردازد. این کتاب منبعی غنی برای سال‌های پایانی حکومت ایوبیان بر شام به شمار می‌آید. همچنین درباره‌ی شهرزوریان گزارش‌ها و روایت‌های خوبی ارائه کرده است. نویسنده به دلیل دسترسی به اسناد و مکاتبات، نامه‌هایی را از سلاطین ایلخانی و مملوکی در کتاب خود ذکر کرده است که در خلال آن‌ها مطالبی مربوط به کردها را نیز می‌توان یافت.

"ذیل مرآة الزمان" تألیف قطب‌الدین ابوالفتح موسی بن محمد یونینی بعلبکی حنبلی(د726 ق) این کتاب ذیلی است بر مرآة الزمان یوسف بن قزاوغلی معروف به سبط بن جوزی(د654 ق) اعتبار این اثر بدین سبب که نویسنده ی آن شاهد مستقیم بسیاری از حوادث آن زمان بوده، از حیث وثاقت گزارش‌ها قابل اعتماد است. کتاب یونینی همان‌گونه که در متن پایان‌نامه مشاهده خواهد شد، به لحاظ حجم روایات مربوط به کردهای قلمرو حکومت ممالیک و رایه‌ی شرح حال مشروح علما و امرای کُرد، منحصر به فرد است و آگاهی‌های ما را در مورد نقش کردهای شام در نیمه‌ی دوم قرن هفتم هجری، بسیار ارتقاء می‌بخشد. این کتاب حاوی اطلاعاتی مهم در مورد اصلیت، زادگاه و فعالیت مشاهیر کُرد در مصر و شام می‌باشد. یونینی زندگی‌نامه‌ی اعلام را هم در بخش حوادث و هم در بخش وفیات، به صورت مکرر ذکر کرده و گاه چندین صفحه از اشعار فرد متوفی را بازگو کرده است. این کتاب منبع مورخان بعدی مانند دواداری، شمس‌الدین ذهبی و ابن کثیر بوده است.

• تک نگاری‌ها

"الروض الزاهر فی سیره الملك الظاهر" نوشته‌ی قاضی محیی‌الدین ابوالفضل عبدالله بن رشیدالدین بن عبدالظاهر (د692 ق) از بزرگترین رجال دیوانی عصر ممالیک است. قاضی ابن عبدالظاهر، کاتب سه تن از سلاطین مملوکی یعنی بیبرس، قلاوون و ملک اشرف خلیل بن

قلاوون بوده و مدت زیادی نیز ریاست دیوان انشاء را بر عهده داشته و از این روی به بسیاری از اسناد و مکاتبات رسمی دسترسی داشته است. کتاب الروض الزاهر یکی از مهمترین منابع برای آگاهی از اوضاع شهرزوریان مهاجر در مصر و شام و نوع تعامل حکام ایوبی و مملوکی با آنان است .

"تشریف الایام و العصور فی سیره ملک منصور"، کتاب دیگر ابن عبدالظاهر می باشد . این کتاب حاوی اطلاعات مهمی در مورد بعضی از شخصیت‌های گُرد می باشد . همچنین مطالب مهمی را در مورد بازداشت سران گُرد و ایوبی در ابتدای تشکیل دولت ممالیک ، در این منابع ذکر شده است . این کتاب از لحاظ اینکه گُردها را جزو ممالیک و برده‌های زر خرید به شمار نیاورده و آن‌ها را به عنوان قومیت مستقلی معرفی کرده ، دارای اهمیت می‌باشد.

• منابع دیوانی

"صبح الاعشی فی صناعة الانشاء"، تالیف احمد بن قلقشندی (د820 ق)، از رجال دیوانی مصر است. صبح‌الاعشی از آن‌جا که برای راهنمایی دبیران و تسهیل امور دیوانی نوشته شده ، موضوعات متنوعی از قبیل لوازم و آداب دبیری ، جغرافیا ، تاریخ ، محتوا و فرم انواع مختلف مکاتبات و سازمان‌های اداری را در بر دارد . قلقشندی کاملاً متأثر از ابن فضل‌الله عمری است و مطالب وی در باب مناطق و طوایف گُرد را در جلد‌های چهارم و هفتم کتابش با اندکی اصلاح و تغییر نقل کرده است او فهرستی از مناطق گُردنشین را که حکام آن‌ها با ممالیک رابطه و مکاتبه داشته‌اند ذکر کرده است.

"التعریف بالمصطلح الشریف " کتاب دیگری از ابن فضل‌الله عمری است . از آن‌جا که عمری یک فرد دیوانی بود کتاب را بر اساس یک شیوه‌نامه‌ی دیوانی نوشته که حاوی اسناد ، احکام اداری و مکاتبات رسمی می باشد و توصیه‌ی نامه فرماندهی گُردها "وصیه مقدم الاکراد" نیز در همین کتاب آمده است و به این سبب که گُردها بخش مهمی از جامعه و لشکریان مملوکی بودند، اطلاعاتی کلی درباره‌ی گُردها و اشخاص و طوایف بزرگ آنان در آن دوره عرضه کرده است .

• کتابهای طبقات

"**معرفة القراء الكبار على الطبقات و الاعصار**" کتاب دیگری از ذهبی است که به صورت تخصصی به شرح حال قاریان و استادان علم قرائت و تعدادی از قاریان گرد هم می‌پردازد. این اطلاعات از آن جهت مهم هستند که ذهبی با این اشخاص معاصر بوده و حتی بعضی از ایشان را ملاقات کرده است.

"**طبقات الشافعية**" تألیف جمال‌الدین عبدالرحیم بن حسن الاسنوی (د772 ق) جزو کتب مشهور طبقات است که شرح حال اعلام شافعیه در آن ذکر شده است وی در ذکر این اعلام عنصر مکان و زمان را مد نظر گرفته است و لذا این کتاب اطلاعات ارزشمندی را در مورد بعضی از شخصیت‌های گرد به لحاظ اینکه بیشتر آنها شافعی مذهب بودند ، ارایه کرده که در منابع دیگر کمتر به آن اشاره شده است. کاستی اصلی این اثر این است که شرح حال بعضی از علمای گرد در این کتاب بسیار مختصر و ناقص است.

"**طبقات الشافعية الكبرى**" تألیف تاج‌الدین عبدالوهاب بن تقی‌الدین سبکی (د771 ق) نیز جزو کتب طبقات مشهور است. فصل اول اثر به سبب اینکه حاوی روایاتی در مورد بعضی از علمای گرد، بخصوص قضات گرد و نقش آنها است، اهمیت دارد. این کتاب همچنین حاوی معلوماتی در مورد مهاجرت کردها به مصر و شام و فعالیت‌هایشان در آنجا است .

• فرهنگنامه های تاریخی

"**مسالك الابصار في ممالك الامصار**" اثر قاضی شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل‌الله عمری (د749 ق) . این دایره المعارف بیست و هفت جلدی ، مهم‌ترین اثر مکتوب بازمانده از قرن هشتم هجری است که مبنای کلی آن ارایه‌ی اطلاعات لازم برای دیوانیان و دبیران است . مؤلف

خود متعلق به خاندانی است که بیش از 10 نفر از آنان از رؤسای دیوان انشاء و رسائل عصر ممالیک بوده‌اند و خود وی نیز در زمان ملک ناصر مدت زیادی ریاست دیوان مذکور را برعهده داشته است. این کتاب حاوی اطلاعات بسیار مهم و نادری در مورد گُردها می باشد که از وثاقت و اطمینان بالایی برخوردار است، زیرا نویسنده خود معاصر حوادث بوده و به اسناد و نامه‌های دیوانی و بخصوص نامه‌های مبادله شده بین امیران گُرد و سلاطین مملوک دسترسی داشته است.

"الوافی بالوفیات" اثر مشهور صلاح‌الدین خلیل بن ایبک صفدی (د764 ق) است. این کتاب در واقع ذیلی است بر کتاب **"وفیات الاعیان"** ابن خلکان. صفدی اعلامی را که بعد از ابن خلکان فوت شده‌اند، بر آن افزوده است. همچنین زندگی‌نامه‌ی مشاهیر مسلمان از صدر اسلام تا عصر خویش را بیان کرده و جز در مورد پیام‌آور اسلام (ص) و نامداران مهمی به نام "محمد" که تبرکاً در ابتدا آورده شده‌اند، صاحبان تراجم را از روی نام آنان به ترتیب الفبایی ذکر کرده است. که در این میان شرح حال تعدادی از شخصیت‌های گُرد دوره‌ی مملوکی که صاحب شهرت، قدرت و مکانت اجتماعی بوده‌اند ذکر شده است. صفدی معلومات خود را از نوشته‌های مورخینی مانند یونینی، ذهبی دواداری کسب کرده و شنیده‌های خود و گفته‌های شاهدان عینی را هم به آن اضافه کرده است.

صفدی در کتاب دیگرش با عنوان **"أعیان العصر و أعوان النصر"** اقدام به نوشتن شرح حال اعلامی کرده که معاصرش بوده و در بازه‌ی زمانی تولد تا وفاتش قرار گرفته است. نویسنده با بیشتر این شخصیت‌ها ملاقات داشته است. او این کتاب را نیز به شیوه‌ی الفبایی تنظیم کرده است. در میان شرح حال‌های که ذکر کرده شخصیت‌های مشهور گُرد به خصوص در شام مشاهده می‌شوند. البته شرح حال این افراد نسبت به شخصیت‌های نظامی و سیاسی ممالیک بسیار مختصرتر است گونه‌ای که به نسب بعضی از شخصیت‌های گُرد، اشاره‌ای نشده است. اطلاعات مندرج در این اثر به سبب این که نویسنده خود شاهد عینی بسیاری از وقایع بوده، حایز اهمیت فراوان است.

"الدارس فی تاریخ المدارس" تألیف عبد القادر بن محمد نعیمی (د927 ق) به تاریخ مدارس دمشق تا زمان خودش می‌پردازد. نویسنده به تعدادی از مدارس که ابتدا رباط یا خانقاه

بوده و سپس به مدرسه تبدیل شده‌اند، اشاره می‌کند. این کتاب برای آشنایی با تعدادی از شخصیت‌های گُرد که در زمینه‌های عمرانی و علمی، بخصوص تدریس در مدارس دمشق در دوره‌ی مورد بحث مشارکت داشته‌اند، دارای اهمیت است. الدارس فی تاریخ المدارس دایرةالمعارفی است حاوی اطلاعاتی در زمینه‌ی مدارس و حیات علمی دمشق از سال ششم هجری تا وفات مؤلف، نعیمی معلومات خود را از مورخینی چون ابن‌شداد، ذهبی، ابن‌کثیر و صفدی کسب کرده و آن‌ها را به شکل بسیار منجسمی مرتب کرده است.

"العبر فی خبر من غبر" یکی دیگر از آثار ذهبی است که شرح حال تعدادی از شخصیت‌های گُرد را که در حوادث دوره‌ی مورد بحث، نقشی بسزا داشته‌اند، دربر دارد. نویسنده بسیار مختصر به ذکر انساب و... پرداخته و به هیچ وجه به تفصیلات وارد نشده شاید مقصودش این بوده که شرح حال‌های بیشتری را در این کتاب بگنجاند. شرح حال‌های ذکر شده خلاصه‌ی است از شرح حال‌های ذکر شده در دو کتاب قبلی به اضافه‌ی پاره‌ای از معلومات جدید.

"فوات الوفيات" تألیف محمد بن شاکر بن احمد کتبی (د764 ق) جزو منابعی است که معلومات تاریخی مفید و اساسی را از آن برای نوشتن پایان‌نامه، استفاده کردم. هر چند این مورخ (الکتبی) مطالب زیادی از کتاب **"ذیل مرآةالزمان"** یونینی نقل کرده ولی مطالب جدیدی نیز در مورد بعضی از علمای گُرد، به چشم می‌خورد. با توجه به اینکه مورخ گرایش‌های ادبی دارد صفحات زیادی از کتاب را به نوشتن شرح حال ادیبان اختصاص داده که در ضمن آن به ادبای گُرد هم اشاره می‌کند.

"الدرر الکامنه فی اعیان المائة الثامنة" تألیف شهاب‌الدین احمد بن علی عسقلانی (بن‌الحجر)، (د852 ق) از مهمترین منابعی است که شرح حال تعداد زیادی از شخصیت‌ها و علمای گُرد مربوط به سال‌های (700 - 784 ق) را نوشته است. نظیر شرح حال‌های که ابن‌حجر ارایه داده را می‌توان در کتاب‌های **"الوافی بالوفیات"** و **"أعیان العصر و أعوان النصر"** تألیف صفدی مشاهده کرد. ابن‌حجر بیشتر توجه خود را معطوف به علمای شام کرده و شرح حال علمای مصر را از منابع دیگر نقل کرده است، شاید به همین دلیل شرح حال برخی از مشاهیر گُرد مربوط به قرن